

Михайло Гаухман

«Візуальна секуляризація»: образи міського життя початку ХХ ст. на поштових листівках до релігійних свят (на матеріалах Луганського обласного краєзнавчого музею)

Розглянуто образи міського життя в Російській імперії початку ХХ ст. з поштових листівок до релігійних свят, які зберігаються у фондах Луганського обласного краєзнавчого музею. Доведено, що поштівки є джерелом із секуляризації повсякденних практик тогочасних міщан.

Ключові слова: повсякденне життя, поштова листівка, секуляризація

Повсякденне життя початку ХХ ст. залишається малодослідженою, хоч і є перспективною, тематикою у сучасній українській історіографії. Особливо цікавою є застосування речей як історичних джерел, що є виявом «речового повороту» – одного з «наукових поворотів» сучасного гуманітарного пізнання, який орієнтує науковців на «читання» речей як текстів¹. Наприклад, образи міського життя відбилися на зображеннях з поштових листівок, чимало з яких було присвячено релігійним святкам, а це може допомогти науковцю висвітлювати процеси секуляризації в тогочасній повсякденності. У цій статті ми звернулися до поштових листівок, які зберігаються у фондах Луганського обласного краєзнавчого музею.

Вартісними працями з історії повсякденності кінця ХІХ – початку ХХ ст. є праці Дмитра Чорного та Оксани Вільшанської. У монографії П. Чорного про міське життя Лівобережної України охарактеризовані демографічні та економічні процеси в містах, описані діяльність органів міського самоврядування та особливості повсякденного життя міщан². О. Вільшанська у своїй монографії прискіпливо відтворила побут, звички та моду українських міщан³. Однак опис речей, поширених наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., авторка здійснила на підставі матеріалів тогочасної періодичної преси, але, на жаль, не самих речей, які напевно зберігаються в музеях та приватних колекціонерів.

Існує спеціальна література, присвячена поштовим листівкам початку ХХ ст. Поява поштівок зацікавило вже тогочасних дослідників. Так,

Н. Шабельська, авторка однієї з перших розвідок, відзначала просвітницьку роль листівок, адже зображення на лицевому боці дозволяли знайомити народні маси з творами видатних живописців⁴. Загалом для нас цікавим є ставлення сучасників до листівок як інструментів просвітництва народу.

Старовинні поштові листівки стали об'єктом дослідження для низки сучасних російських науковців. Нам відомо три дисертаційних дослідження про листівки з джерелознавства, естетики та історії мистецтва. У праці Ганни Родіонової висвітлено сюжети зображень на поштівках⁵. У праці Ганни Ларіної розроблено інформаційний потенціал документальних листівок з московськими сюжетами – як комплексного історичного джерела, що одночасно являє собою речове, письмове і зображальне джерело⁶. У праці Наталії Мозохіної описані історія виробництва листівок «Товариства Св. Євгенії» та зусилля Олександра Бенуа із запровадження живопису в стилі модерн для оформлення поштівок⁷.

Отже, у дослідженнях сучасних російських науковців наголошено на необхідності комплексного підходу до вивчення листівок у рамках декількох дисциплін. А для нашої статті є важливим висновок Г. Ларіної про комплексний характер поштівки як історичного джерела.

Використання речі як історичного джерела стає можливим за умови аналізу інформації про соціальні уявлення та відносини, які відбулися в речі. Музейні пам'ятки можна застосувати в джерелознавчому дослідженні, якщо розглядати або окрему пам'ятку, що має виразний характер, або зібрання пам'яток. Останнє було б проблематичним через значну кількість однотипних предметів у музейному зібранні. Наприклад, зібрання поштових листівок початку ХХ ст. в Луганському обласному краєзнавчому музеї перевищує 800 примірників. Тим більше, інформація від схожих речей може принципово не відрізнитися. Оскільки для християн величезне значення мають Різдво і Пасха, листівки до цих свят набули значного поширення на початку ХХ ст.⁸ Саме тому ми звернемося до розгляду десяти виразних поштівок.

Складність використання поштової листівки як історичного джерела полягає в тому, що поштівка належить і до речових, і до зображальних, і до писемних джерел, адже є носієм текстуальної та візуальної інформації. Однак ця інформація, на наш погляд, є атрибутом поштівки як речі, позаяк саме речовий характер листівок, якими обмінюються адресанти і адресати, уможливує поширення текстуальної та візуальної інформації. Найбільш важливою для нас є візуальна інформація, адже вона є найбільш доступною для масового сприйняття, оскільки поширюється в образній формі. Прикладом аналізу візуальних образів для нашої розвідки стала

Іл. 1.

монографія Олени Вішленкової, присвяченої образам народів Російської імперії у візуальній культурі освіченого суспільства кінця XVIII – початку XIX ст.⁹

Мета нашої статті – проаналізувати образи міського життя з візуальної та текстуальної інформації поштових листівок початку XX ст., виданих до найбільших християнських свят – Різдва та Великодня.

1. Різдвяна поштова листівка «Зимний лес» (українською – «Зимовий ліс»). На лицевому боці – троє дітей у лісі зрізають ялинки; над і під зображенням – привітання: «Поздравляю с праздником Рождества Христова. Дорогая Амалия! Желаю тебе весело провести [нрзб.] праздник. И желаю тебе здоровья, счастья и в[сего] х[орошего]. Поздравь от меня всех своих. Остаюсь тебя любящая подруга Валя [нрзб.]»

(Іл. 1). На зворотному боці – адреса з проханням: «Общества Донецких стекольных заводов Киевско-Харьковская Северодонецкая железная дорога. Господину П. Ф. Васильеву. Прошу передайте А. Г. Михальской».

Місце під малюнком зайняте текстом привітання, позаяк до 1904 р. на зворотному боці писали лише адресу, а тому відправники прагнули використати лицевій бік – як місце для тексту¹⁰. Святкове привітання сусідує з традиційним атрибутом Різдва – ялинкою. Але символи, які вказують на певну конфесію (наприклад, хрест, храм, Санта Клаус, Дід мороз тощо), не зображені на листівці. Дитячі зображення доповнюються «дитячим», за тоном, привітанням.

2. Різдвяна поштова листівка «Fröhliche Weihnachten» (українською – «Веселого Різдва»). На лицевому боці – янгол під різдвяною зіркою та поряд із святковою ялинкою; нижче німецькомовне привітання з підписом «Апіа» (Іл. 2). На зворотному боці – адреса: «Господину Г. Михальскому.

Станція Константиновка. Госпоже А. Михальської. Києвско-Харьковская Северодонецкая железная дорога. Бутылочный завод». Штampi печаток дозволяють встановити час відправлення та отримання листівки: 29 грудня 1905 р. і 2 січня 1906 р.

Вражають яскрава різдвяна символіка: зірка, янгол та ялинка. Зображення виконане, так би мовити, в примітивістській манері, начебто малюнки зроблені дитиною. Навіть янгол нагадує дитину, що відповідає звичаю називати малих дітей «янголятами».

3. Різдвяна поштова листівка «С Рождеством Христовым!» (українською – «З Різдвам Христовим!»). На лицевому боці поштівки зображено два янголи: один із святковою ялинкою, другий – з мандоліною (Іл. 3). На зворотному боці –

привітання та адреса: «Поздравляю Вас с праздник[ом] Рождества и желаю дождать[ся] будущего года в полном благополучии. Благодарный Вам за усердное лечение. Остаюсь благодарным Вам. Ваш пациент. В. Рабинович. Дмитриевский посёлок. Земская больница. Фельдшеру Хмелицкому».

Символіка зображень подібна до символіки двох попередніх поштівок. Однак підпис на звороті дозволяє уявити життєву ситуацію: пацієнт дякує лікарю після одужання. Тож призначенням листівок було не тільки підтримання близьких взаємин з родичами та друзями, а й своєрідний «обмін емоціями» між людьми, які не належали до кола близького спілкування. Для цього поштівка була зручною, оскільки не передбачала довгого тексту привітання, не дуже прийнятної для спілкування малознайомих людей.

4. Різдвяна поштова листівка «С Рождеством Христовым!» (українською – «З Різдвам Христовим!»). На лицевому боці – хлопчик і сніговик (Іл. 4).

Іл. 2.

Іл. 3.

Іл. 4.

На зворотному боці – привітання та адреса: «Поздравляем с Праздником. Желаем Вам веселиться. Ваши и Вас любящие Гуго, Гульда, Артур и Макс Михальские. Ст. Константиновка губернии Екатеринославской. Дмитриевская земская больница. Его высокоблагородию господину Михаилу Хмелевскому». За штампами печаток, листівку було відправлено з Харкова 23 грудня 1911 р. і того ж дня отримано в Дмитрівському селищі.

На поштівці зображено «дитячий» сюжет без будь-яких релігійних символів, які замінили образи зими – снігопад і сніговик. Привітання має «дитячий» характер, що вказує на близькі стосунки між адресантом (або адресантами) та адресатами.

5. Різдвяна поштова листівка «С Рождеством Христовым!» (українською – «З Різдвом Христовим!»). На лицевому боці – чотири солдати; два солдати розбирають посылку; на столі біля солдатів – різдвяна ялинка; справа від зображення – строфа М. Галя під заголовком «Посылка с Родины»: «Посылка с Родины далёкой, / Немая весть родной земли, – / Какою радостью глубокой / Тебя встречают там, вдали...» (Іл. 5).

Ил. 5.

На зворотному боці – вказано дату та місце відправлення й привітання: «Харьков. 24 декабря 1914 года. Поздравляем Вас с праздником. От души желаем Вам счастья, здоровья и – весело провести нынешние тяжёлые Рождественские праздники. Г[устав] Михальский». На штампах печаток вказано, що листівку отримали в Дмитрівському селищі 25 грудня 1914 р.

Поштівка присвячена подіям Першої світової війни. Зображення немовбито закликає згадати про тих, хто воює на фронті та відправити воякам листівку, листа або посилку зі святковими подарунками. У даному разі сюжет не «дитячий», а зовсім «дорослий», бо присвячений війні. Однак цю поштівку відправили один одному мирні люди в тилу. Згадка в тексті привітання «нинішніх важких Різдвяних свят», разом із тематикою зображення, вказує на присутність образів війни у свідомості пересічних людей. Загалом поєднання релігійних свят із значущими подіями сучасності свідчить, на наш погляд, про набуття релігійними святами характеру національних свят.

6. Великодня поштова листівка «С приятной Пасхой» (українською – «З приємним Великоднем»). На лицевому боці листівки – зображена сім'я: мати, батько, маленькі син і донька. Вони одягнені в святкове вбрання за міською модою: батько і син – у костюмах; мати і донька – у святкових білих платтях. Члени сім'ї вітають одне одного зі святом, тримаючи куліч

Іл. 6.

(у руці дівчинки), освячені яйця та вербове гілля – великодні символи (Іл. 6). На зворотному боці листівки – святкове привітання: «Христос Воскресе! Милые Гриша, Маня и Вовочка, поздравляю Вас с праздником Святой Пасхи и желаю Вам всего наилучшего. Таня».

Надзвичайно виразна поштівка «З приємним Великоднем» може служити джерелом пізнання міського життя: 1) міський спосіб життя в модерному світі визначав за норму невелику кількість дітей у сім'ї, наприклад, двох дітей – як на цій листівці; 2) Великдень вважався сімейним святом; 3) відбувалася секуляризація свідомості, позаяк на цій поштівці, як і на різдвяних, відсутні загальні релігійні символи, окрім традиційних пасхальних атрибутів – крашанок, освячених яєць і вербового гілля.

7. Великодня поштова листівка

«Христос Воскресе» (українською – «Христос Воскрес»). На лицевому боці листівки – зображена дівчинка, що начебто вилуплюється з величезного яйця, поряд із яким стоїть хлопчик, який допомагає дівчинці вибратися зі шкаралупи. Над хлопчиком висять гілля квітучого бузку – символу квітучої весни (Іл. 7).

На зворотному боці листівки – привітання та адреса: «Григорий Михайлович! Поздравляю Вас, супругу Вашу и сына Вашего с праздником светлого Христова Воскресения. И. Демьянов. – Станция Дебальцево. Депо пассажирское. Григорию Михайловичу господину Рублевскому».

Поштівка «Христос Воскрес» тематикою зображення подібна до попередньої листівки. Однак у даному разі ми напевно знаємо статус адресата: він був працівником пасажирського депо на залізничній станції, тобто міською людиною – за способом життя.

Ил. 7.

Ил. 8.

8. Великодня поштова листівка «С праздником Святой Пасхи» (українською – «З торжеством Святого Великодня»). На лицевому боці – зображена дівчинка з корзинкою яєць біля курятника, а поряд із дівчинкою – курчата (Ил. 8). Зворотний бік поштівки залишився незаповненим.

Поштівка «З торжеством Святого Великодня», як і попередні листівки, є цікавим джерелом уявлень про «дитячий характер» свята. «Дитячість» образів Великодня зумовили, на наш погляд, декілька чинників. По-перше, у модерному, на відміну від традиційного, суспільстві дитинство було осмислене як особливий стан людини, а за дітьми були визнані особливі потреби, інтереси та права, які дорослі повинні забезпечувати та захищати. По-друге, дорослі міщани, – як на початку ХХ ст., так і на початку ХХІ ст., – доволі зайняті люди, які не завжди можуть дозволити собі виділити час і гроші на святкування. По-третє, сучасній людині притаманна пильна, іноді – надмірна,

Іл. 9.

турбота про дітей. Відтак розміщення зображень із дитячими сюжетами могло навіяти дорослим ностальгію за дитячими роками, заповненими дозвіллям і батьківським піклуванням. Також на цій листівці немає суто релігійних атрибутів, що свідчить про секуляризацію міського способу життя.

9. Великодня поштова листівка без назви, яку ми умовно назвемо «Пасхальні яйця». На лицевому боці листівки – зображені дві дівчинки з крашанками та нефарбованими освяченими яйцями гіпертрофованого розміру та хлопчик, який немовби просить у дівчат подарувати йому яйце, для чого протягує свій капелюх одній із дівчаток. Нижче малюнка – нерозбірливо написане привітання, вірогідно, німецькою мовою (Іл. 9).

На зворотному боці листівки – написана адреса: «Местечко Эмильчин Волинской губернии. Господину Карлу Биндину для передачи Рульфу Штерберу»; наведена дата відправлення – 19 квітня 1903 р. Отже, пасхальні листівки відправляли не лише православні, але й християни інших конфесій, адже німецькі колоністи на Волині були переважно протестантами.

Зображення на цій поштівці, як і на попередніх, вказує на дитячий характер Великодня. Яйця – крашанки та звичайні – були головним символом Пасхи, і мабуть чи не єдиним – для світських людей, про що свідчить як обов’язкова присутність яєць на пасхальних листівках, так і

гіпертрофований розмір яєць на цій поштівці.

10. Великодня поштової листівка «Wesołych Swiat» (українською – «Веселих свят»). Надрукований напис польською мовою свідчить, що для неросійських народів Російської імперії поштівка могла слугувати інструментом конструювання національної ідентичності. Саме таку роль відіграла ця листівка з польськомовним надписом в умовах обмеження застосування польської мови в громадському житті тогочасної Росії.

На лицевому боці листівки – зображені крашанки, зайці та жаба на галявині; на задньому плані – село із дзвіницею. Знизу зображення – нерозбірливий напис від руки польською мовою за підписом «Ванда» («Wanda») (Іл. 10). На зворотному боці листівки – адреса: «Господину Гуго Михальському. Зеркальный завод. Станция Константиновка. Екатеринославская губерния».

Іл. 10.

Казковий сюжет указує на дитячий характер свята, про що мовилося вище, а розміщення в центрі зображення зайця – відсилає до образу зайця, утілення плідності, як одного із пасхальних символів у європейських народів. Наприклад, у середньовічній Німеччині батьки заривали в землю крашанки, потім разом із дітьми виривали їх, а дітям казали, що крашанки сховали зайці¹¹.

Отже, і польськомовний друкований надпис, і зображення зайця, як одного із символів «західного», католицького та протестантського, Великодня, слугували інструментами конструювання польської національної ідентичності для адресантів та адресатів поштівки – з огляду на секуляризованість і «націоналізованість» міського населення ХХ ст.

Таким чином, різдвяні та великодні поштівки початку ХХ ст. є вартісними джерелами з історії повсякденного життя. Візуальна і, меншою мірою, текстуальна інформація з листівок свідчить про поширення модерного способу життя, пов'язаного з містом, якому властиві зокрема такі ознаки: 1) набуття релігійними святами сімейного характеру; 2) невелика кількість дітей у родині; 3) прагнення міського населення наслідувати моду; 4) виокремлення дитинства від дорослого життя; 5) ностальгія дорослих за безтурботним дитинством; 6) «обмін емоціями» через поштову кореспонденцію в анонімному модерному суспільстві; 7) конструювання національної ідентичності за допомогою візуальної інформації з поштівок; 8) занепокоєння Першою світовою війною, як подією загальнонаціонального значення. Причому типовість більшості зображень на листівках свідчить про їхню звичайність – банальність візуальних образів і соціальних практик міського життя. А головне – інформація з поштівок до релігійних свят свідчить про секуляризацію масової свідомості міського населення, в якій релігійні свята набували значення світських – сімейних, міжособистісних і національних – свят, позбавлених суто конфесійних ознак.

Наступними напрямками наших досліджень може стати розширення кола речових джерел з історії повсякденності, до яких варто включити інші групи старовинних поштівок, а також різноманітні речі (книжки, годинники, меблі) початку ХХ ст. із зібрань Луганського обласного краєзнавчого музею.

¹ Див.: Колесник І. «Речі довкола нас»: чи готова історична наука до чергового «повороту» // Ейдос. – Вип. 6. – К., 2011/2012. – С. 26–46.

² Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Дмитро Миколайович Чорний. – Х., 2007.

³ Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кінця ХІХ – початку ХХ ст.: європейські впливи та українські національні особливості / Оксана Вільшанська. – К., 2009.

⁴ Шабельская Н. Л. Новая отрасль художественной промышленности // Искусство и художественная промышленность. – 1899. – № 8. – С. 670–682.

⁵ Родионова А. Е. Открытка как феномен художественной культуры: автореф. ... дисс. канд. философ. наук. – М., 1995.

⁶ Ларина А. Н. Документальная открытка конца ХІХ – начала ХХ вв. как источник по истории и культуре Москвы: автореф. ... дисс. канд. ист. наук. – М., 2004.

⁷ Мозохина Н. А. Открытки Общины Св. Евгении как художественный проект

- мастеров объединения «Мир искусства». Проблемы истории и художественной практики: автореф. ... дисс. канд. искусствоведения. – М., 2010.
- ⁸ Лебедев В. Русская старинная пасхальная открытка // Антиквариат. – 2005. – № 5. – С. 6–7.
- ⁹ Вишленкова Е. Визуальное народоведение империи, или «Увидеть русского дано не каждому». – М., 2011.
- ¹⁰ Безуглова Е. О. Открытки «Общины Святой Евгении» в коллекции Луганского областного краеведческого музея // Краеведческие записки: сб. научн. ст. – Вып. 4. – Луганск, 2008. – С. 267.
- ¹¹ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы (конец XIX – начало XX в.). Весенние праздники / Отв. ред. С. А. Токарев. – М., 1977. – С. 153.

SUMMARY

Mykhaylo Gaukhan

«Visual Secularization»: the image of urban life in the early 20th century on the postcards to religion holidays (on the materials of the Lugansk regional local history museum's finds)

The images of urban life in the Russian Empire of the early 20th century from the postal cards to religion holidays, which are saved in the Lugansk regional local history museum's finds, are analyzed. The conclusion that postal cards are sources from the secularization of daily life practices of that time Phistine is made.

Keywords: daily life, postal card, secularization